

РОЛЬ ПОРУШЕНИХ ТЕРИТОРІЙ У ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ Й АРХІТЕКТУРНО-ПЛАНУВАЛЬНОМУ РОЗВИТКУ, ФОРМУВАННІ ОБРАЗУ МІСТ ДОНБАСУ

© Чемакіна О.В., 2011

У Донбасі образ міста, його функціонально-планувальна та просторова структури визначаються наявністю промислових об'єктів і порушених територій. Цей фактор потрібно враховувати під час планування розвитку міст.

Ключові слова: планувальна і просторова структура міста, порушені території.

The image of the cities is connected with industrial new and historical objects in Donbas region of Ukraine. This factor is very important in the city planning.

Keywords: planning and spatial structure of cities, the affected territory.

Постановка проблеми

У сучасних умовах міста Донбасу – місця концентрації населення – стали центрами формування нових ринкових відносин і комплексу соціальних проблем у виробничій і невиробничій сферах.

Типологія міст Донбасу може бути проведена за такими типологічними ознаками: геометрія містобудівних схем, характер технічного устаткування території, цілісність території, інтенсивність освоєння і використання території. Ціль встановлення типології міст Донбасу: провести історико-містобудівне дослідження, спрямоване на встановлення закономірностей еволюції просторової організації системи розселення Донбасу.

Бурхливий розвиток чорної металургії з її складними виробничо-технологічними зв'язками зумовив появу взаємопов'язаних міст як специфічної системи розселення в декілька етапів, але сучасні її особливості склалися в радянський період.

Мета дослідження

Провести історико-містобудівне дослідження, спрямоване на встановлення закономірностей еволюції просторової організації системи розселення, встановити типологію міст Донбасу, виявити роль фактору порушених територій у їхньому розвитку.

Виклад основного матеріалу

Розвиток планувальної структури міст Донбасу містить такі етапи: дореволюційний період; період індустріалізації, становлення і розвитку гірничодобувної і металургійної промисловості в 30-ті роки; післявоєнний період бурхливого розвитку металургійної і вугледобувної промисловості (50–60-ті роки); період стабільного зростання промислового виробництва в 70–80-ті роки. Кожний з цих періодів пов'язаний з розвитком містоутворювальної бази, що призводило до інтенсивного освоєння територій. Відсутність ціни приводила до різкого розповзання міських територій, що відображалось на зовнішньому вигляді міст, низькому рівні впорядкування і естетичних якостях міського середовища, нечіткості міської риси.

Внаслідок цього сучасна планувальна структура міст характеризується негативними особливостями: розчленованістю, хаотичністю розміщення функціональних зон міста, значною кількістю виробничих територій, розташованих у межі міста, значними територіями контактних зон між промисловістю і системою забудови, хаотичністю їхнього використання без дотримання санітарно-захисних розривів, наявністю значної кількості порушених територій (звалищ, відстійників, техногенних відвалів), пересіченістю і розподілом території міста на окремі частини залізничними магістралями, недостатнім рівнем озеленення і впорядкування.

Міста Донбасу умовно діляться на декілька груп з погляду особливостей їхнього планувального розвитку:

- міста, які є великими адміністративно-промисловими центрами (Донецьк, Горлівка, Маріуполь, Краматорськ): центри агломерації, що характеризуються розвинутим промисловим комплексом, достатньо високим рівнем розвитку соціальної сфери, складною планувальною структурою, неблагополучною екологічною ситуацією. Ці міста в умовах ринкової економіки є основою стабільного розвитку регіону;
- міста, які є індустріальними центрами: великі і середні міста, що належать до агломерації, мають розвинутий промисловий потенціал, транспортну інфраструктуру, стабільну соціальну сферу (Макіївка, Єнакієве, Слов'янськ та ін.);
- малі промислові міста: з обмеженою промисловою орієнтацією, нерозвиненою соціальною сферою, низьким рівнем розвитку інфраструктури (Торез, Сніжне, Шахтарськ, Зугрес, Соледар та ін.).

Під час дослідження розроблено моделі міст Донбасу, що характеризують основні планувальні шляхи їхнього розвитку.

Дослідження почалося з аналізу історичного розвитку міста, що відкривав шлях до розуміння специфіки функціонування його районів. У післяреволюційний період, коли був взятий курс на індустріалізацію країни було активізовано освоєння нових територій, де будувалися шахти, заводи і житло, історична частина функціонально ущільнювалася. Так, до 1935 року міста мали компактне, дрібноструктурне, функціонально насичене і різноманітне міське середовище з низкою центральних вулиць і площ, і дискретну, планувально не пов'язану, що складається із промислово-сельбищних утворень, периферію. У 1940–80-ті рр. відбулася урбанізація Донецького регіону, це час бурхливого зростання чисельності міського населення. У повоєнні роки за кільцем хаотично розташованих одноповерхових будинків, утворилося кільце багатопверхівок, переважно типової забудови, так званих хрущовок, для розміщення магазинів і підприємств обслуговування використовувалися вбудовано-прибудовані приміщення. Новий тиск на історичний центр із боку периферії, вибірковість його споживання стимулювали і визначили функціональне ущільнення, вибірккову реконструкцію для розширення наявних і нових функцій. У 1965 р. міські території поділено на планувальні райони (що складено із самодостатніх структурних одиниць – мікрорайонів), укрупнено сітку міських магістралей, зокрема і в історичному середовищі. Сформованим центральним вулицям і площам визначалася роль центру. Гостра житлова проблема, що була тоді, передовсім вимагала освоєння вільних територій. Тому у 1970–1980 рр. щільнішою стає забудова сформована в 60-ті роки на периферії міст. Нові житлові райони забудовувалися будинками підвищеної поверховості, що забезпечують вищу щільність населення, що викликало масове формування нових функцій, об'єктів обслуговування на території периферійних районів, особливо на тих частинах, що прилягали до міських магістралей.

Аналіз територіального розвитку населених пунктів Донбасу за період 1930–2000 рр. підтверджує, висунуту О.Є. Гутновим та розвинуту для гірничодобувних міст І.В. Лазаревою, концепцію “пульсуючого” розвитку міст з чергуванням етапів “структурної реорганізації – територіального зростання”. Хронологічні етапи розвитку Донбасу фіксуються екстенсивним зростанням міст за рахунок переважного освоєння віддалених та придатніших за інженерно-геологічними умовами територій, що визначило процес нерівномірного часового і просторового розвитку містобудівних систем. Значна частина міст формувалася в результаті об'єднання пришахтних селищ, що відображалася в результаті на локальній концентрації окремих поселень.

Розвиток промисловості, порядок територіальних відводів, інженерно-геологічні умови, виникнення порушених територій дали в результаті наявну структурно-функціональну організацію містобудівних систем Донбасу, характер використання територіальних ресурсів. Разом з тим, населені пункти Донбасу протягом їхнього еволюційного розвитку здатні зберігати послідовність просторово-планувальних структур, особливості геологічного середовища та комунікаційної забудови. Загальний характер цього явища та його містобудівного відтворення підтверджується розробками засновників теорії містобудування З. Яргіної, О.Є. Гутнова, дослідженнями І.О. Фоміна, Г.І. Лаврика, В.О. Тимохіна, Г.І. Фільварова, на прикладі Донецько-Макіївської агломерації – дослідженнями М.Я. Ксеневича, А.В. Вергелеса.

За результатами містобудівного аналізу планувальні схеми міст Донбасу поділено на компактні, гратчасті та лінійні.

Міста з компактною планувальною структурою мають такі головні переваги: компактну форму плану, найменший ступінь порушення природного оточення, доступність центру. Однак у разі збільшення розмірів міста, ці переваги переходять в недоліки: периферійні райони стають віддаленими від центру, а центральні – відрізаними від приміського оточення і функціонально перевантаженими. Компактна структура часто містить елементи лінійної і гратчастої структур.

Міста Донбасу з лінійною планувальною структурою менш компактні і мають домінуючу концентрацію забудови уздовж транспортних магістралей, що забезпечувало економію витрат часу на пересування, а також надавало можливість кожному жителю бути поблизу до природного оточення. Недоліки таких структур: суцільні смуги забудови створюють небезпеку штучного розчленовування природних ландшафтів, обриву важливих економічних зв'язків; важко досягти рівноцінних умов доступності центрів різних рангів. Водночас лінійна планувальна структура допускає сполучення з компактною, а також шляхом ускладнення конфігурації лінійного плану – переродження на структуру гратчастого типу.

Гратчасті схеми міст відображають порівняно рівномірне освоєння території, водночас, фіксуються головні центри і вісі, які дають змогу виділити елементи компактної і лінійної структур, сполучати різні за геометрією елементи міського плану. Структура магістралей характеризується більшою гнучкістю в організації міських зв'язків.

За територіальною організацією міста Донбасу поділено на три основні види – компактні, розосереджені і розчленовані.

Компактні міста характеризуються розташуванням всіх функціональних зон у єдиному периметрі – компактний тип планувальної структури. Розчленований тип виникає в разі перетинання території міста ріками, ярами або транзитною залізницею – лінійний або лінійно-гратчастий тип планувальної структури. Розосереджений тип об'єднує кілька міських планувальних утворень, пов'язаних між собою транспортними лініями, що обумовлюється характером містоутворювальної групи підприємств цих міст (добувна промисловість) або природно-кліматичними умовами – лінійний або лінійно-гратчастий тип планувальної структури.

Аналіз функціонально-планувальної організації агломерацій, міст та інших населених пунктів Донбасу дає змогу виявити такі типи функціонально-планувальних зон: виробничо-сільбицні (у серединних та периферійних частинах міст); комунікаційно-житлові (центральні райони та забудовані території, які прилягають до міжміських транспортних комунікацій); рекреаційно-житлові (у периферійних частинах міст); виробничо-комунікаційно-житлові. Ця класифікація ґрунтується на загальноприйнятій у містобудуванні теорії, яку розглядали, зокрема, вчені-містобудівники І.О. Фомін, В.О. Тимохін, М.Я. Ксєневич та ін. Специфікою населених міст Донбасу є приєднання до згаданих зон значної кількості територій незабудованих, непридатних до забудови, порушених промисловою діяльністю людини та невизначених за природними та інженерно-геологічними показниками. На формування функціонально-планувальних зон Донбасу впливають ландшафтні та комунікаційні умови розселення: глибокі балки, річки, яри, залізничні шляхи, лінії електроподавання (ЛЕП) та інші, що створюють значні нефункціональні розриви в тканині міста. Це визначається умовами їхнього розміщення, природним рельєфом та техногенними ландшафтами. Вони мають на своїх межах екологічно сприятливі зони, що природно склалися вздовж балок, але не утворюють єдиної загальноміської системи озеленення.

Отже, містобудівна практика Донбасу має у своїх здобутках переважний розвиток міст та агломерацій за рахунок територіального зростання на нових незабудованих територіях з недостатньо ефективно використовуваною міською інфраструктурою. Проведений аналіз міст та агломерацій Донбасу виявив, що вони складаються з відносно автономних функціонально-планувальних утворень, що тяжіють до місць залягання корисних копалин, розміщення міжміських комунікацій, промислових підприємств, мають екологічно несприятливі зони, перетини природних та техногенних зон.

Населені пункти Донбасу мають відносну єдність просторового і часового виникнення та форм житлового і промислового розвитку, наявність на їхніх територіях подібних видів техногенного, антропогенного, природного ландшафтів, подібний розвиток суспільних потреб. Територіальні структури поселень тяжіють до двох форм: дисперсної концентрації окремих шахтних поселень, що згодом призвели до розчленованої планувальної структури агломерацій та крупних міст; компактної одноцентрової планувальної структури середніх і малих міст.

Розвиток загальнонаукової методології стимулював системний підхід до розгляду містобудівних об'єктів як демоекосистем (місто розглядається як багатфункціональна планувальна структура на основі

його системних взаємозв'язків) з визначенням їхніх структурних елементів. Демоекосистема Донбасу може бути визначена як сукупність просторово організованих і взаємопов'язаних елементів – освоєних використовуваних і порушених територій, будинків і споруд, шляхів комунікацій, що разом з природними компонентами формують порушене середовище на різних територіальних рівнях.

З огляду на вимоги сучасного містобудування, закономірності формування взаємозв'язків порушеного міського середовища Донбасу розглянуто на трьох умовних рівнях:

А – глобальному (макрорівні): аналіз взаємовпливу системи розселення Донбасу, природного потенціалу та структури техногенних порушень (завдання територіального розміщення функціональних зон і композиційна спрямованість кожної з них, яка визначається в Донбасі взаємодією природного потенціалу, порушених територій і системою розселення);

Б – середньому (мезорівні): аналіз формування функціонально-планувальних зв'язків міського середовища в межах населеного пункту на основі взаємодії техногенного, антропогенного і природного ландшафтів (завдання визначення сукупності компонентів, виявлення системних зв'язків і визначення специфіки міського середовища);

В – мікрорівень: розгляд пов'язаний з організацією елементів техногенного, антропогенного і природного ландшафту в єдине ціле (завдання встановлення динамічної єдності і гармонії між компонентами, композиційної єдності окремих утворень міського середовища).

Місто розглядається як багатоскладове інтегральне явище, середовище, у якому з вищим ступенем концентрації протікає виробнича, побутова і суспільна діяльність людей. Міське середовище є сукупністю всіх об'єктів, зміна властивостей яких впливає на демоекосистему, а також тих об'єктів, чії властивості змінюються в результаті поводження містобудівної системи. Порушення міського середовища – привнесення в середовище або виникнення в ньому нехарактерних фізичних, хімічних або біологічних елементів.

У Донбасі наявність промислових об'єктів визначила функціонально-планувальну структуру містобудівних систем, процес просторового розвитку яких відбувався в умовах тісного територіального контакту міських поселень і супроводжувався значними перетвореннями природного ландшафту. Основні масштаби перетворення природного ландшафту визначені розміщенням промислових виробництв – металургійних, гірничодобувних, коксохімічних – у межах міських територій, інтенсивним освоєнням території за рахунок освоєння прилеглих до міських вільних міжміських територій. Наприклад, у Донецько-Макіївській, Кадіївсько-Комунарській агломераціях відсутні міжміські простори, а освоєння нових територій: відбувається в різні боки від міжміських меж. У Горловсько-Єнакієвській, Шахтарсько-Торезькій агломераціях розвиток дає можливість збереження природного ландшафту міжміських територій.

Окрім цих чинників, на процеси розвитку порушених територій та техногенних ландшафтів значно впливають соціально-демографічні фактори: соціально-демографічний потенціал агломерацій Донбасу; концентрація населення, зростання міграційних потоків, наявність вибору місць прикладення праці, обслуговування, приріст широкого набору послуг.

Отже, враховуючи зазначене вище та те, що згідно з документом ООН "CONFA/1,1976б" (за свідченням І. Лазаревої), "міське середовище є порушеним, якщо внаслідок прямого або непрямого внесення в нього джерелами техногенного і антропогенного походження речовин і енергії виникло змінювання його фізичних, хімічних і біологічних властивостей до рівнів, які перевищують нормативні та воно стало непридатним для використання", можемо констатувати велике значення дослідження порушених територій.

Зважаючи на зазначені твердження, порушене міське середовище містобудівних систем Донбасу визначено як таке, що зазнало екологічних, функціонально-планувальних, композиційних змін за рахунок внесення до його компонентів окремих порушених територій та техногенних ландшафтів. Принциповим завданням є виведення порушеної території як структурно-територіального елемента містобудівних систем Донбасу, та, отже, надання їй динамічних функцій носія окремих якостей місцевості: соціально-економічних потреб, функціонального навантаження, призначення, містобудівної цінності.

Порушена територія розглядається як комплекс різних містобудівних ресурсів, аналізувати та оцінювати які можна з позицій будівельного виробництва, виробничих та невиробничих видів діяльності, архітектурно-планувальної і ландшафтної організації. Порушені території як елементи містобудівних систем мають визначений вплив на їх змінність та динамічність. Дослідження цієї динаміки є важливим з позицій реалізації соціальних програм, охорони природного середовища, просторового розвитку містобудівних структур.

Рис. 1. Панорама міста Донецька з боку ріки

Рис. 2. Порушені території з териконами у просторовій структурі Донецького регіону

Рис. 3. Сільськогосподарський ландшафт та терикони

Рис. 4. Порушені території в кар'єобразі Донбасу

Рис. 5. Співвідношення забудованих, порушених і природних територій

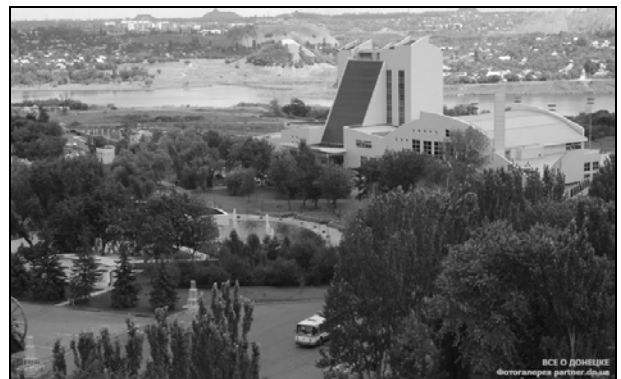

Рис. 6. Промислові викиди в атмосферу

Рис. 7. Паркові території на фоні порушеного ландшафту

Аналіз і діагностика стану порушеного міського середовища (будова, функції, властивості, зміни), визначення цілей і прогнозування напрямів реабілітації базуються на містобудівних категоріях: структура, організація, генезис, композиція, кожна з яких має просторову і функціональну складові. Матеріальні складові порушеного міського середовища – природа, видозмінена самим містом, навколишня природа, будинки і споруди різного призначення, розподілені в ньому відповідно до планувальної структури і архітектурної композиції. Вивчення процесу урбанізації показало, що порушене міське середовище обумовлює якісні зміни, що відбуваються в структурі міста.

Порушені території двобічно впливають на стан міського середовища: як елемент містобудівної системи, який вносить до неї свій техногенний компонент з його характером і динамікою розвитку; як умова оптимального розвитку містобудівної системи з визначенням програми реабілітації порушеного міського середовища через їхнє містобудівне використання.

Розгляд порушеного міського середовища Донбасу як складової демоекосистеми визначається: критеріями розв'язуваних завдань реабілітації; концепцією реабілітації; релятивізмом (вивчення компонентів порушеного міського середовища разом з вивченням їхніх взаємин); екзактністю (виявленням і вивченням формування техногенних ландшафтів); моделюванням (оперуванням у межах моделі демоекосистеми моделями компонентів порушеного міського середовища і моделями їхніх взаємин).

Визначення порушеного міського середовища як частки простору, яка характеризується сталим положенням, сукупністю специфічних властивостей та специфічними взаємозв'язками з функціонально-планувальною структурою містобудівних систем дає змогу визначити обумовленість локальних і релятивних властивостей порушених територій з позицій містобудування та вважає окреме розглядання в методологічному плані природних, антропогенних і техногенних аспектів.

Вивчення містобудівного досвіду і натурні обстеження техногенних ландшафтів Донбасу переконує, що не стільки самі порушені території з їхніми специфічними і самобутніми характеристиками, скільки їх розміщення та відношення до міських планувальних структур визначають специфіку порушеного міського середовища Донбасу і прогнози містобудівного використання порушених територій.

Отже, формування і розвиток порушеного міського середовища Донбасу відбувається за визначеними закономірностями, пов'язаними з функціонально-планувальними особливостями міської структури та розміщенням антропогенних, техногенних, природних і соціальних складових.

Висновки

Враховуючи зазначене вище, можна визначити роль порушених територій у територіальному і архітектурно-планувальному розвитку міст Донбасу і відповідно масштаб проблем реабілітації порушеного міського середовища:

- соціально-економічні, що визначаються значенням міста в системі розселення, внутрішніми економічними ресурсами, інтенсивністю темпів соціально-економічного розвитку;
- санітарно-гігієнічні, що регламентують оздоровлення міського середовища шляхом усунення зон забруднення територій, мікрокліматичного дискомфорту, приведення забудови до нормативних щільностей, поліпшення її інсоляції, аерації і озеленіння;
- функціонально-планувальні, що передбачають поліпшення функціонального зонування і планувальної структури;
- інженерно-технічні, що передбачають перетворення мережі міського і зовнішнього транспорту, інженерних комунікацій, ліквідації непридатних для будівництва територій;
- архітектурно-художні.

1. Бочаров Ю.П., Демин Н.М., Заец Р.В. Колчанов В.Л. Исследование развития многофункционального города методом системной динамики // Города и системы расселения. Вып. 18. – М.: МЦНТИ, КСА при Президиуме АН СССР, 1981. – С. 30–37. 2. Вергунов А.П. Город и природное окружение (архитектурно-планировочная организация взаимодействия): Автореф. дис. ... д-ра арх. – М., 1985. – 47 с. 3. Владимиров В.В., Микулина Е.М., Яргина З.Н. Город и ландшафт. – М.: Мысль, 1986. – С. 236. 4. Лаврик Г.И. Тимохин В.А. Методы структурно-функционального анализа и оптимизации планировки города на ранних стадиях проектирования // Технические средства архитектурного проектирования. – М., 1980. – С. 13–18.